

Professor Ilmar Talve 1985. aastal Turu Ülikoolis. Jarmo Koskineni foto.

## Saateks

### Joosep Metslang

Siinkohal on esitatud eri rahvaste kultuuri ja ajalugu uurinud eesti etnoloogi ning kirjaniku Ilmar Talve doktoritöö „Bastu och torkhus i Nordeuropa” („Saun ja kuivati Põhja-Euroopas”, 1960) eestlaste, liivlaste ja lätlaste saunasid puudutavate lõikude tõlge. Doktoritöö eestlaste saunu puudutav tekst on eriline mitmel põhjusel: see võtab kokku peamiselt Eesti Vabariigi ajal (1918–1940) vormistatud etnoloogilised allikad meie saunade kohta, vaadeldes seda ühtlasi rootslasele mõistetavalt.

Ilmar Talve (17.01.1919–21.04.2007) sündis Ingerimaal ning kasvas üles Tapal. Tartu Ülikoolis õppis ta etnograafiat, rahvaluulet ja kirjandust, lõpetades 1942. aastal magistriõpingud *cum laude* tööga „Tõrva ja söe põletamine Eestis”. Talve kuulus üliõpilasseltsi Veljesto. Õpingute kõrvalt töötas ta alates 1940. aastast Eesti Rahva Muuseumis. 1945. aastal pääses ta Rootsi, kus töötas Stockholmi rahvateaduse instituudi juures ning jätkas õpinguid Stockholmi ülikoolis. Pärast doktoritöö kaitsmist 1960. aastal liikus ta edasi Turu ülikooli. Tal on väga palju teeneid Soome, aga ka Rootsi ja Eesti etnoloogia uurimisel. 2004. aastal ilmus Talve raamat „Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni”, mida peetakse tema tippteoseks Eesti etnoloogia alal.

Etnoloog Indrek Jääts selgitab artiklis „Eestlane. Etnoloog. Eurooplane”, et Ilmar Talve töötas Rootsis peamiselt kohaliku etnoloogia-alase materjaliga, saades vahel liita sellega huvi Eesti rahvakultuuri vastu (Jääts 2008: 145). Ehk innustas kaotatud kodumaa taluarhitektuuris keskne rehemaja-teema Talvet uurima põhjalikumalt Rootsi ja selle lähiümbruse maa-piirkondade küttefunktsiooniga abihooned. 1960. aastate algul vormus mahukas uurimistöökahaks teoseks, millest üks (vaadeldav 1960. aasta doktoritöö) keskendus Põhja-Euroopa saunadele ja kuivatitele, teine aga Kirde-Euroopa rehtedele („Den nordost-europeiska rian: en etnologisk undersökning”, ilmus 1961. aastal). Mõlemas on viiteid Eesti vernakulaarsele arhitektuurile.

Oma doktoritöös selgitas Talve, et keskendus Rootsi ning ka teiste põhjamaade (esmajoones Norra ja Soome) rahvapärastele abihoonetele, mida

kasutati kuivatamiseks ja pesemiseks – *bastu* ('kuivati' või ka 'pesemishoone') ning *kõlna* ('viljakuivati'). Ta soovis uurida nende ajaloolist arengut, eri tüüpe, plaanilahendust, konstruktsioone, küttekehasid, funktsioone ja muid etnoloogia-alaseid andmeid. Vaatluse all olid perioodil 1850–1900 valminud hooned. (Talve 1960: 1–2.)

Talve soovis luua võrdlusmomenti teiste aladega idas, lõunas ja läänes (Talve 1960: 1). Autor kasutas mitme muu Euroopa ja lähiala piirkonna ehituspärandi näiteid, tegemaks järeltõlget saunade ja kuivatite ehitus- ja kasutusajaloo eri aspektide kohta.

Etnoloogia-alase uuringu keskseks allikaks on 20. sajandi algukümneteil talurahvalt kogutud allikmaterjalid. Autor kasutas Rootsi, Norra ja Soome arhiivimaterjale (välitööde andmeid, küsitluslehti), aga ka enda välitöömaterjale. Teiste piirkondade kohta kasutas ta olemasolevat ja kättesaadavat kirjandust. (Talve 1960: 1–3.)

Esmajoones Rootsit, Soomet ja Norrat puudutava doktoritöö puhul on meie jaoks oluline jälgida sauna tähistavate sõnade tähenduste erinevust. Kui soomekeelne sõna *sauna* tähendab meilegi tuttavat pesemis-sauna, siis rootslaste *bastu* võib ajalooliselt tähendada põllumajandussaaduste kuivatamise hoonet, aga ka pesemis-sauna. Viimaseid kohtas Rootsis üsna harva. Abihoones ihu pesemise funktsiooni eristamiseks kasutas Talve doktoritöös väljendit *badbastu* – pesusaun (Talve 1960: 6). Sarnane oli olukord näiteks rehtedega: rootslaste *rian* tähendas rehte, mitte meie multifunktsionaalset rehemaja. Rootsis toimus külaelul teisiti.

Lisaks eesti ja rootsi keelele avaldas Ilmar Talve uurimusi ka soome, saksa ja inglise keeles. Paljud Talve eesti rahvateaduse alased uurimused on siiani eesti keelde tõlkimata. TÜ VKA rahvusliku käsitöö osakonna vaatevinklist väärivad autori eri rahvaste etnoloogiat ja ajalugu puudutav rikkalik pärand põhjalikku süvenemist, et teha järeltõlgedes edasise tõlke- ja publitseerimistegevuse kohta. Olgu sinne artikkel selle suure töö üheks esimeseks sammukeseks.

Kel tekib suurem huvi doktor Ilmar Talve eesti saunale pühendatud töö vastu, võib tutvuda ka tema raamatuga „Virolainen sauna” („Eesti saun”), mis ilmus doktoritööga samal 1960. aastal Turu ülikoolis.

Siinse ajakirja kaante vahel on puhas rõõm uurida meie saunakultuuri võrdluses lõunanaabrite liivaste ja lätlaste omaga!

Järgneb doktoritöö lehekülgede 402–410 tõlge. Tõlgitud on ka autori joonealused märkused. Tõlkija tähelepanekud on nurksulgudes.

**Joosep Metslang** (s 1983) on puusepp-restauraator, ajalooliste hoonete uurija ning õppejõud. Ta lõpetas 2007. aastal Eesti Kunstiakadeemia restaureerimisteaduskonna magistritööga „Palgist ehituspärandi taastamine hooldatud hoonete näitel” (juhendaja Lilian Hansar). Aastail 2007–2014 töötas Eesti Vabaõhumuuseumi maaarhitektuuri keskuse teadurina ning TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku ehituse eriala lektorina. Maaarhitektuuri keskuse töötajana koostas Joosep Metslang raamatud „Vana maamaja. Käsiraamat” (2012) ning „Katuseraamat” (2016), samuti oli 1851. aastal esmailmunud Carl von Roseni raamatu „Ehituskäsiraamat maaomanikele Eesti- ja Liivimaal” (2016) tõlkija ja toimetaja. Joosep Metslang töötab igapäevaselt puusepana ja korrastab peamiselt Eesti taluarhitektuuripärandit. Ta on TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku ehituse eriala ning Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja konserveerimise eriala õppejõud.



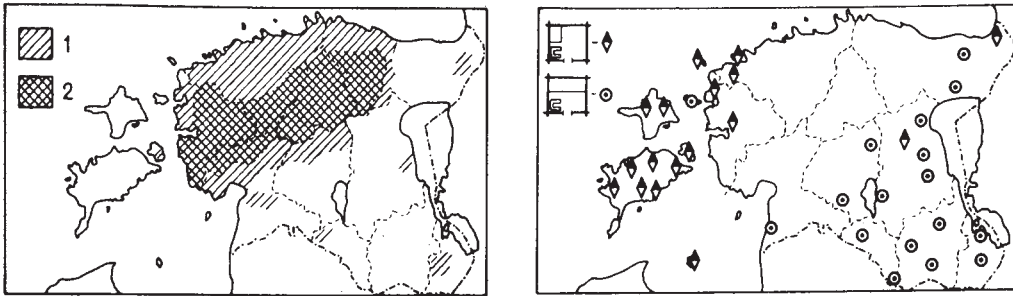
Joosep Metslang. *Rasmus Jurkatami foto.*

## Eestlaste, liivlaste ja lätlaste 19. sajandi II poole saunadest

Tõlge etnoloog Ilmar Talve 1960. aastal kaitsnud doktoritööst

### Eesti

Saun<sup>1</sup> on Eestis *saun*, Lõuna-Eestis *sann*, eestirootslastel *bast(a)*, *basto*.<sup>2</sup> Levik ei ole ühtlane. Lõuna- ja Kagu-Eestis ning saartel leidub saunasid kõikjal; põhjas on see teatud maastikul harvaesinev.<sup>3</sup> Siin asendab pesusauna teatud määral elurehi, mida kasutatakse ka pesemiseks. Ill. 122.



Ill. 122. Vasemal Eesti ala kaart, kus 1) pestakse rehes (saun esineb samuti) ja 2) pestakse rehes, saun puudub. Allikas: Tõnson, Saunad Eestis, ill. 10–11. Paremalt viilu- ja küljelava [paigutus] Eesti saunades.

Saaremaal ja mõnedes eestirootslaste valdades asub saun talu õue kõrval või [õuest] eemal jõe või muu veekogu ääres. Setumaal kogutakse terve küla saunad üheks grupiks.

- 1 [Rootsi k *bastu* 'saun', murdes ka 'kuivatusruum', 'kuivati'. Talve selgitab doktoritöö algul, et sõna *bastu* kasutatakse siinkohal nii kuivatite kui pesusaunade puhul; teatud juhtudel rõhutatakse hoone pesemisfunktsiooni, kasutades rootsikeelset sõna *badbastu* 'pesusaun' (Talve 1960: 6). Doktoritöös on kesksel kohal Rootsi talurahva-arhitektuuris levinud peamiselt põllusaaduste kuivatamise kuivatid, mida on piirkonniti nimetatud „saunaks” (rootsi k *bastu*.)]
- 2 Saareste [1955], Petit atlas, kaart 105; Uppsala murde- ja rahvapärимuse arhiivi eestirootslaste sõnaraamat.
- 3 Põhjalikum allikandmetega ülevaade, vaata ka Talve [1960], Virolainen sauna.



III. 123. Vasemal palkidest eeskoja ja kelpkatusega saun Lõuna-Eestis Vastseliinas. Foto I. Manninen. Paremal liivlaste saun Kuramaal (Läti). Foto E. N. Setälä. Soome Rahvusmuuseum.

Saun on enamasti palkmaja.<sup>4</sup> Paekivist ehitatud saunasid on mainitud Vormsil,<sup>5</sup> muidu on need väga haruldased ja hilised. Teated maasaunadest ei ole sagedased. Selliseid kohtab lõunas, kus neid on kaevatud küngastesse või jõgede kallaste [nõlvadesse]. Maasaunasid on tulnud ette Saaremaal ja mujalgi.<sup>6</sup>

Mõnes kohas tuleb ette eeskojata ühe ruumiga saunasid, varem esines enam teateid. Tavalisem on, et saunal on suletud palkseintega eesruum (*saunavaja*, *koda* jne, eestirootslastel *svåla(n)*).

Saaremaa ja Hiiumaa saartel on küllalt tavaline, et saun on ehitatud suveköögi *paarg(u)ga* kokku. Hoonerivi on vahel laiendatud väikse toa (*tubu*) või laudaga.

Palkseintega saunad ehitati vanemal ajal tahumata ümarpalkidest. Palkidele lõigati *vara* ja [tihendati] samblaga. Katuse oli [vormilt] viil- või täiskelpkatuse (ill. 123). Maa kaguosas tuleb ette lame- või pultkatusega saunasid. Tavalisem kattematerjal oli õlg. Mätaskatuste kohta leidub üksikuid teateid. Laudkatuse ja õhikkatuse on hilisemat päritolu.

Laed on üld[levinud] üle terve maa, kuid võivad ka puududa. Tavaliselt on need ehitatud ümaratest lattidest [ning] seatud maja piki- või ristisuunas. Laele pandi täiteks sammalt ja mulda.

Ida-Saaremaalt on teateid muldpõrandatest; üldiselt kaeti põrandad lõhestatud või tahutud palkidega. Põrandaid tehti ka kivist, [seda] kas tervelt või [keris]ahju ees. Lava all võis põrand puududa.

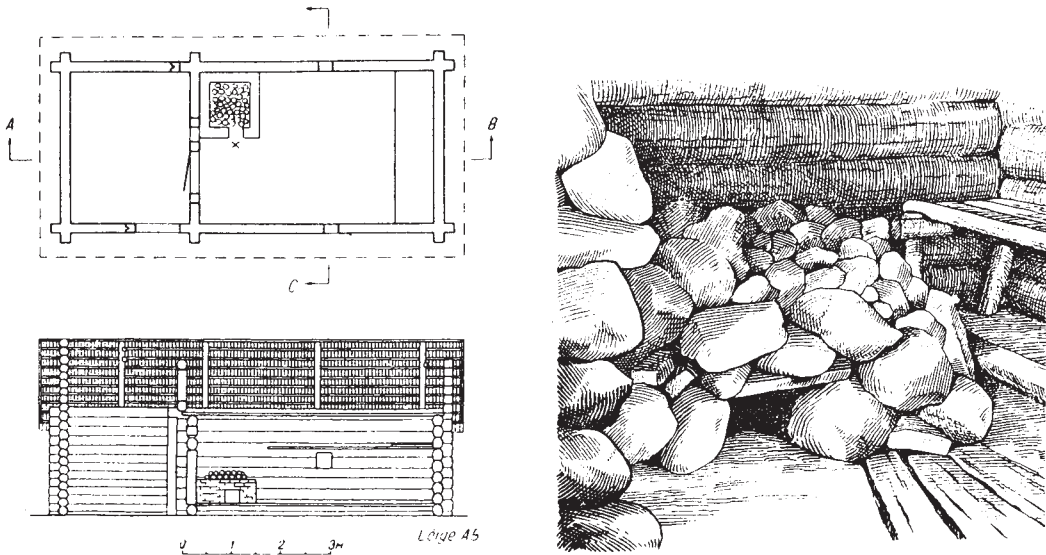
4 Ruhnul ka *skiftesverk* [teatud rõhtplankudega täidetud prussidest sõrestikseinte ehitamise tehnika, rahvapärases arhitektuuris on levinud Rootsis Lõuna- ja Lääne-Göteborgis, Skånes, Gotlandi ja Ölandi saartel, samuti Kesk-Euroopas]. Klein [1924], Runö 110, 152.

5 Laasi [1940], Ormsö 280; Russwurm [1855], Eibofolke II 8.

6 Näiteks Manninen [1933], SK II pilt 274; Habicht [1959], Taluüest 114; Ränk [1939], ST 310, märg 17.

Suitsu väljalaskmiseks kasutati ust ja üht avaust (*reppan* jm, eestirootsi *acka*), [mis asus] tavaliselt tagumises otsaseinas. Laes asuvatest suitsuavadest teateid ei ole. Hilisemal ajal muutus üldiseks väike aken, [mis asus] ühes külgsesinas.<sup>7</sup>

Saunalava (*lava*, *laudi* jne, eestirootslastel *basta-loa*) paigutus sõltub [keris]ahju kohast. Nurgaahjuga saunades paigutub lava kas ahju küljele (ühe pikiseina juurde) või tagumise otsaseina juurde, võrdle ill. 122. Mandril, rannarootslaste juures ja Saaremaal on jalgadel lava laialt levinud. [Eraldi] taladel lava oli levinud Saaremaal ja ka Kagu-Eestis (ill. 124).<sup>8</sup>



III. 124. Vasakul ühe Lõuna-Eesti Hargla sauna põhiplaan ja lõige. Paremal Urvaste saunaahi. Habicht, Taluõuest, ill. 17 ja 20.

[Keris]ahi asub 1) ruumi tagumises nurgas, kolle [on] keeratud sissepääsu ukse poole, 2) eesmise otsa[seina] sissepääsu ukse juures nurgas, kolle keeratud ukse poole, või 3) esinurgas, kolle on keeratud eesruumi, kust toimub kütmine.<sup>9</sup>

Taganurga [keris]ahi esineb hajusalt, esinurga ahi on kõige tavalisem. Eesruumist köetav ahi (3) esineb vaid siin ja seal mandrialal ja on selgelt päris uus nähtus. Kõige laiemalt on see levinud Saaremaal, eriti saare ida- ja

7 Ehitusviise saab võrrelda Talve eelpool osundatud tööga [mis on esitatud] täpsemate allikaviidetega.

8 Ränk [1939] ST 308 f.; Habicht, osundatud töö 11, ill. 15, 17.

9 Talve, sama koos levikukaardiga; REM EJ [Riikliku Etnograafilise Muuseumi etnograafilised joonised] 35:1a Helme.

lääneosades, aga seda kohtab ka eestirootslaste juures Vormsil ja Risti kihelkonnas. Saaremaal esineb ahju niisugust paigutust ka elumajades. Eriti moodi läks [eesruumist köetav keris] 20. sajandi alguskümnendel Ida-Saaremaal. Isegi Vormsil kohtab seda võrreldes teise variandiga päris harva.<sup>10</sup> Võrrelda tagapool § 234.

Saunaahjudel (*ahi*, eestirootslaste *un*, *mur*) on avatud keris (eesti k *keris*, *keres*, eestirootslastel *kärest*, *käreks* < eesti k ka *räisä*). Saaremaal, Pakri saartel ja Noarootsis ja isegi [mandri] põhja[osas] on ahju keris kaetud kiviplaadiga (Noarootsis *keris-flisa*). Ahi on ehitatud otse maapinnale, ahju seinad on enamasti sirged, [ehitatud] pae- või põllukivist (savi- või hiljem ka lubimördiga) või tellise [kasutusega]. Kagu-Eestis näib esinevat lahtiselt paigutatud põllukividest ehitatud primitiivseid kerisahjusid (ill. 124).

Ahju kerist kannavad võlvikaared või raudlatid. [Koldelae] talakonstruktsiooni<sup>11</sup> tuntakse, lahtistest kividest silindervõlvi kohta teateid ei ole. Kagu-Eestis ehitatakse kolle suurtest kividest, mille servad asetatakse üksteise vastu.<sup>12</sup> Kaks kuni neli võlvikaart (eestirootslaste *kärest-ribba*) ehitatakse põllu- või paekivist või tellistest. Kerisele [sobivad] hoolikalt valitud rusikasuurused ümarad põllukivid, mis annavad head leili.

Korstnaga saunad (või ahjud) olid palju hilisemad ja harvad. Veel 1920. aastail olid maa kaguosas saunad peamiselt korstnata, samuti eestirootslaste ehitistel.

Eestis oli sauna peamiseks funktsiooniks pesemine. Igal laupäeval aastaringselt pesti end omal viisil, paiguti enam suvel ja talvel igal teisel nädalal, kuid tavaliselt alati nädalavahetusel. Jõulupesu oli kõige tähtsam. Hilisemal ajal pesid mehed ja naised eraldi, esmalt mehed, siis naised ja väiksed lapsed. Vanemad inimesed mäletavad veel talupere ühispesemist. Teateid selle kohta esineb maa eri osadest.<sup>13</sup>

Saunas pesemise juures oli kõige tähtsam leilis (*leil*, lõuna-eesti *lein*, *lõun*, eestirootsi *ba*) higistamine ja pesuviha kasutamine. Enamasti lehtedega kaseokstest vihad (*viht*, eestirootsi *basta-kost*) tehti tavaliselt jaanipäeval või enne seda, [korruga] valmistati [kogu] vajalik talvevaru. Pärast vihtlemist [ja] leilis pesemist järgnes [poe]seebi või kodus keedetud seebiga pesemine. Kui

10 Võrrelda Ränk [1939], ST 222 ja järgnevad, 311 ja järgnev.

11 [Rootsi k *överbalkningskonstruktion*, ligilähedaselt tõlgituna „ületalastamiskonstruktsioon“: Talve kasutab väljendit kerisahjude puhul, mille koldelagi on valmistatud teatud vahedega asetsevatest piklikest kividest või raudlattidest, kerise kivid toetuvad omakorda nendele (Talve 1960: 79–80).]

12 Pajatusi [Ahven 1957] 138; Habicht, osundatud töö 111–112; võrrelda ka Klein, osundatud töö 153; Danell [1951] 209 ja järgnev.

13 Võrrelda Eisen [1934], Saun 57 ja järgnev lehekülj (Saaremaa); Raud [1914], Eesti armuilmast 8–9.



vett ei saanud saunas või [selle] eesruumis soojendada, tehti seda majas või suveköögis. Pärast pesemist võis pesija end õues külma vee või ujumisega jahutada.<sup>14</sup>

Lisaks tavalisele pesemisele kasutatakse sauna mitmel muul juhul: rohkem või vähem rituaalse-maagilise eesmärgiga pesemiseks, aga ka seoses haiguste ja nende raviga.<sup>15</sup> Saunal oli oma roll seoses abieluga, siin pesti pruuti, peigmeest ja ka pulmakülalisi; teateid selle kohta on nii Setu- kui Saaremaalt.<sup>16</sup>

Üle maa (erandiks Setumaa ja Ruhnu) kasutati sauna sünnitamisel. Sauna kasutati laialdaselt haiguste vastu, kuna leilile omistati raviomadusi. Saunas tehti muuseas kupupanekut ja aadrilaskmist, siin raviti mitmesuguseid lastehaigusi.<sup>17</sup>

Lisaks pesemisele ja juba nimetatud eesmärkidele kasutati Eestis sauna ka muuks, kuid üldiselt ei olnud nendel funktsioonidel suuremat tähtsust. Siin puhastati riideid täidest ja pesti pesu. Kuivatina kasutati sauna harva, kuna kuivatamine toimus tavaliselt (elu-)rehes. Linnaste kuivatamist saunas ei tunta, lina ja vilja kuivatamist esineb juhuslikult. Sauna on harva kasutatud liha või kala suitsutamiseks.

Muudest juhuslikest kasutusviisidest võib nimetada sauna kasutamist laudana ja ka elamuna. Ida-Saaremaal ja Muhus kasutati sauna lambalaudana, üksikuid teateid leidub ka mandrilt.<sup>18</sup>

Sõnast *saun* tuletatud ja eesti keeles üldlevinud nimetused *saunik* ja *saunaline* (eestirootsi *bastu-man*) vihjavad sauna kasutamisele elamuna. Kuid *saun* tähistas pikka aega (võrrelda järgnevaga) kõiki väiksemaid elumaju (mitte ainult saunasid), ka säärane nimetus [tähendus] on üldlevinud. Rootsi keeles oleks vaste *backstuga*<sup>19</sup> ja *torpstuga*<sup>20</sup>. Vaest rahvast, kes elas talu pesusaunas, nimetati *saunik*, *saunamees*, *bastuman*. Üüritasuna kütsid nad laupäeviti sauna.<sup>21</sup>

Maa eri paigus on vahel esinenud sauna ühiskasutamist mitme talu poolt. See ei ole siiski tavaline, samuti ei tunta külasaunasid. Saaremaal ja Vormsil oli kombeks käia vaheldumisi üksteise juures pesemas.<sup>22</sup> Teatud (suurema

14 Pesemise kohta lugeda lähemalt Eisen [1934], Saun; Loorits [1949–1951], Grundzüge II 140 ja järgnev lehekülj; Habicht [1959], osundatud töö 117 ja järgnevad leheküljed.

15 Pesemise ja saunaga seotud uskumusi on üksikasjalikult käsitletud Loorits [1951], Grundzüge II 141–152.

16 Ojajärvi [1959], Morsiussauna 313 ja järgnev lehekülj.

17 Manninen [1933].

18 Ränk [1939], ST 305 ja järgnev lehekülj.

19 [Rootsi k *backstuga* 'onn, hurtsik, (popsi) saun'.]

20 [Rootsi k *torpstuga* 'popsi- või kehvikumaja'.]

21 Ränk [1939], ST 304; Manninen [1933], SK II 262; Tiberg [1951], Ståndssamh. 135 ja järgnev lehekülj.

22 Ruhnu *bastulag* Uppsala murde- ja rahvapärимuse arhiivi järgi.

tähtsuseta) roll oli saunal seoses noorte kokkusaamisega. Niinimetatud *kildu-sauna* (*kild-sann*) kohta [baltisaksa dialektis] *Badstubensammlung*<sup>23</sup> lei-  
dub teateid maa eri paigust. Setud kutsuvad neid kokkusaamisi *sanna istma*  
[baltisaksa dialektis] *in den Badestube sitzen*<sup>24, 25</sup>

Vanemad teated<sup>26</sup> maapiirkondade saunade kohta on vähesed. Vanim kinnitus sõna *saun* kasutamise kohta pärineb 13. sajandist, mil raamatusse „Liber Censur Daniae” [Taani hindamisraamatusse] pandi kirja *Saunøy*, [markeerimaks] Jõelähtme kihelkonnas Harjumaal asuvat *Saunja* küla.<sup>27</sup> Saaremaal esines 17. sajandi esimeses pooles saunasid peaaegu igas talus (kui mitte kõigis). 17. sajandi lõpul mainitakse, et pesemist tuli ette igal nädalal. Kasutati kasevihtasid, sauna kasutati haiguste ravimisel. 17. sajandil kasutasid mitmed autorid sauna tähistavaid väljendeid. Boecler mainib, et laupäev oli eestlaste pesupäev, ning Hornung ütleb, et „sauna leili peeti nädalalõpul”.<sup>28</sup>

18. sajandil kirjeldasid autorid Hupel ja Petri põhjalikult eesti sauna. Hupel nimetab leilisauna, saunavihtade kasutamist, eri sugude ühist pesemist ja sauna kasutamist haiguste raviks. Ta ütleb, et saunas higistati laval ja pärast jahutati end külma vee või lume ihule hõõrumisega või ojas ujumisega. Petri lisab näiteks, et esines ühiseid külasaunasid, et saunal oli eesruum ja et maja ehitati palkidest, nende vahel oli sammal ja [hoonel] oli õlgkatus. Petri puhul on uus see, et teatud lastehaigusi, eriti „harjaseid”<sup>29</sup> ravitakse saunas. Ka J. J. Bellermann kirjeldab põhjalikult eesti pesusaunasid. Ta mainib muuseas otsaseina lava ning [keris]ahju.<sup>30</sup>

Vanemates allikates ei ole teateid muudest sauna kasutusviisidest peale pesemise. Vaid sauna kasutamise kohta elukohana leidub mõningaid märkmeid. Juba väga varakult kutsuti talude tavalistest elurehtedest eristuvaid väikseid elumaju saunadeks. Ühes 1328. aasta testamendis mainitakse „14 uncas cum balneo”.<sup>31</sup> 17. sajandi Saaremaa allikates leiame samasuguseid tõendeid

23 [Baltisaksa dialektis *Badstubeversammlung*, otsetõlkes ‘saunakogunemine’.]

24 [Baltisaksa dialektis *in den Badestube sitzen*, otsetõlkes ‘saunas istuma’.]

25 Wiedemann [1883], EWb 1115; Viidalepp [1941], Kildsaun 47 ja järgnevad leheküljed.

26 Põhjalikumalt vaadata Talve osundatud töö.

27 Johansen [1933], Estlandliste 596; Kettunen [1955], Estn. Ortsnamen 41.

28 Boecler-Kreutzwald [1854], der Ehsten 101 ja järgnevad leheküljed; Loorits [1949], Grundzüge I 183; Talve osundatud töö.

29 [Rootsi *k borst*: otsetõlkes ‘harjased’. Petri sõnul kasutati leilisaunas higistamise eeliseid naha heaks, muuseas vastündinud laste lööbe ja „harjaste” (baltisaksa dialektis *die Borsten*) ravil; viimase puhul oli lapsel mustad täpid või vinnid, mis sügelesid (Petri 1809: 485). Eesti keele seletav sõnaraamat: *harjas* muuseas ‘vistikud, vinnid’. Ilmselt beebiakne laadne haigus.]

30 Hupel [1774], Top. Nachr. I 55, 514, 560 ja järgnev lehekülj; Petri [1802], Ehstland II 32, 151, 156 ja järgnevad leheküljed, 251, 265, 457; sama autor [1809], newestes Gemälde I 476 ja järgnev lehekülj, 484 ja järgnevad leheküljed; Bellermann [1789], Von den estn. u. russ. Bädern 67–75.

31 [Ladina *k* otsetõlkes näiteks ‘pesemiskonksude’. Konteksti järgi on ehk silmas peetud saunamehi.]

(*Bathekerls*<sup>32</sup>). Nende eestikeelne nimetamine esineb peale Gösekeni (1660) juba keskajal (*sawnames*).<sup>33</sup>

Puuduvad igasugused teated maapiirkondade mitte-eestlaste saunadest keskajal. Pastoraatides on teateid saunadest alates 1590. aastaist. Juba siis olid need eesruumiga. 1680–1690. aastate Saaremaa pastoraatides asus saun väljaspool õue, vahel oli see paigutatud aeda. Majal oli eeskoda (vahel lattidest) ja õlg- või roogkatus ning vahelagi. Vahel köeti ahju eesruumist. Sisustusest mainitakse tavaliselt kaht lava.<sup>34</sup>

Linnasaunadest leidub rikkalikult teateid. Tallinnas nimetatakse saunasid eri 14. sajandi allikates *stupa*, hiljem (*ba*)*stoven*, *bastoue*. Saunade järgi nimetati üht linna väravat ja üht tänavat: *bastovenstrate*, *Stavenstrate*. 15. sajandist on teateid sauna kasutamise kohta gildide poolt. 1498. a jaanuaris keelati rõugete tõttu saunade kasutus, ilmselt ei olnud keeld pikaajaline. Saunas ravitsemise kohta („in der zele heil“) esineb teateid 14. sajandist (1387).<sup>35</sup>

Tartus esines 17. sajandil nii privaatseid kui avalikke saunasid. Esimesed paikesid kodanike linnakruntidel koos teiste hoonetega, teised (teadaolevalt 3–4 sauna) oli avatud kolm korda nädalas. 16. sajandi teisel poolel Narvas avalikke saunasid ei olnud, nimetatud olid privaatseid saunasid. Ivangorodi Vene-poolse jõekalda pesustseenides mainitakse 17. sajandi algul välismaiseid reisijaid.<sup>36</sup>

## Liivlased

Lääne-Kuramaa ranna-alade liivlaste taludes asub saun (*soona*) väljaspool õue. Saun on ehitatud palkidest, vahel on see eeskojata ja külguksuga, vahel ka palkidest eesruumiga (ill. 123). Ka suveköök (*kuodà*) võib vahel paikneda saunaga sama katuse all.

Nagu teistelgi hoonetel on katus [valmistatud] laudadest. Esineb ka vahelegesid. Madal lava (*lova*, *loov*) on ehitatud [eraldi] taladele, see asub otsaseinas. [Keris]ahi (*soona oo'i*, harva eestipärane *keriks*) asub nurgas, [kolde]suu on suunatud ukse poole. Eesruumist köetavaid ahjusid tuntakse.<sup>37</sup>

Liivlaste juures on saun peaaegu esmajoones pesemishoone. Pesemine toimub laupäeva õhtuti. Sealjuures kasutatakse leili (*läul*) ja vihtasid ning higistamist. Lisaks pesemisele kasutatakse sauna seoses sünnitamisega

32 [Baltisaksa dialektis 'saunamees'.]

33 Johansen [1925], Siedlung 21; Blumfeldt [1931], joonis 93.

34 Allikate viited: vaadata Talve osundatud töö.

35 Eelmine allmärkus.

36 Seeberg-Elverfelt [1935], Einwohnerschaft 108, 127; Süvalep [1936], Narva 242; Talve [1948] Sõna 1948, 172; võrrelda Olearius [1647], Beschreibung 147.

37 Kettunen [1938], LWb 115, 131, 172, 203, 206, 376; Wallin [1893], Liivil. rak. 6, 13 ja järgnev lehekülj, ill 6; Soome Rahvusmuuseumi fotod 126:8, 41; 173:2.

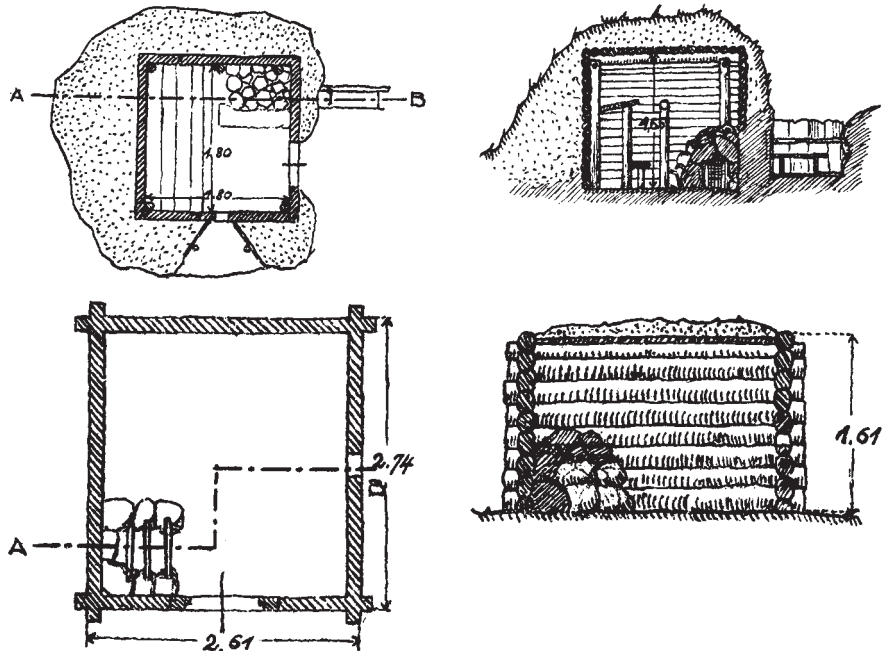
(hilisemal ajal majas) ja haiguste ravimisega. Kellel sauna ei ole, peseb end naabri juures.<sup>38</sup>

Henriku Liivimaa kroonikas (II: 8) mainitakse Daugava-liivlaste sauna.<sup>39</sup>

### Läti

Sauna (läti *pirts*) tuntakse üle maa. See asub alati muudest hoonetest eemal, vahel aias, vahel oja või jõe ääres või ka järve rannal.<sup>40</sup>

Lisaks palksaunadele esineb hajusalt maasaunasid, mis on ehitatud mäe või ranna nõlva kaevatud auku, selle seinad on vooderdatud palgilõhikutega (ill. 125). Põrandal on muld või mullale asetatud lahtised laud; vahelage ei ole; lamekatust koosneb piki- või külgsseitele paigaldatud palkidest, mis on kaetud mullaga. Sisustuseks on väike kividest kuhjatud ahi ja lava (võrrelda alljärgnevaga).<sup>41</sup>



III. 125. Üleval Istra valla maasauna põhiplaan ja lõige; all Pilda valla palkseintega saun, millel on lamekatust. Mõlemad asuvad Lätis Latgales Ludza kihelkonnas. Allikas: Andermanis [1933], Tautas, ill. 57.

38 Loorits [1926], Liivi I 80, 220 ja järgnev lehekülj; Kettunen [1938], LWb 186, 212, 376.

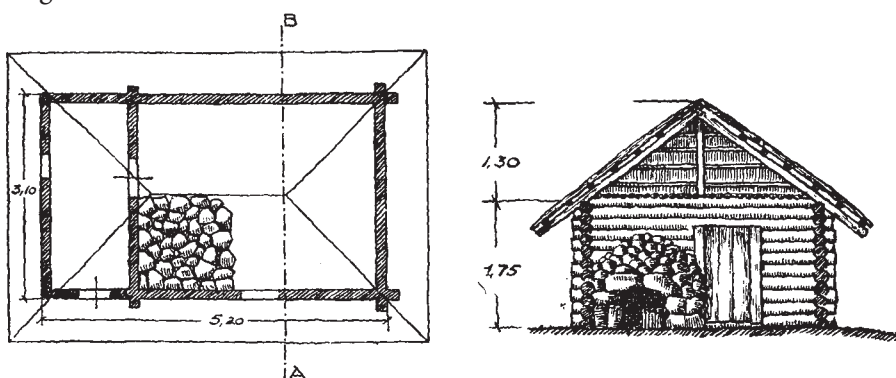
39 Heinrichs Livl. Chronik [1955] 11.

40 Mühlenbach-Endzelin [1927–1929], LDWb III 228; Bielenstein [1907], Holzbauten 110–119.

41 Maasaunade kohta vaadata Bielenstein [1907] osundatud töö 114; Andermanis [1933], Tautas ill. 57; Grosberg [1926], Meschwalden 127 (Vidzeme).

Kõige tavalisem on palkidest ehitatud saun.<sup>42</sup> Maja palkseinad on ehitatud nurgakividele (hilisemal ajal ka madal vundamendilint). Eeskoda võib puududa või see moodustub etteulatava katuse [alla], mis vahel toestatakse postidega. Selliseid eeskodasid esineb riigi ida- (Latgale) ja põhjaosas (Vidzeme).<sup>43</sup> Kõige tavalisem on siiski, et hooneel on valmis eestuba (läti k *gērbtuve*), palkseinad nagu sauna [leiliruumilgi] ja uks külgselinas (ill. 126).

Enamasti on eestuba ilma vahelaeta ning sisustus koosneb vaid mõnest pingist, kuid vahel võib siin asuda avatud tulease vee soojendamiseks ja muuks seesuguseks. Hilisemal ajal võisid üksikud eesruumid olla jagatud eestoaks (läti k *prieksnams*) ja ahjuga kambriks eestoa taga. Kambrit kasutati isegi elamiseks.<sup>44</sup>



III. 126. Kaunata valla palkseintega sauna põhiplaan ja lõige, [asub] Lätis Latgales Rezekne kihelkonnas. Allikas: Andermanis [1933], Tautas, ill. 59.

Pikliku või ruudukujulise [põhiplaaniga] saunaruum on alati otsaseina uksega. Külgselintes asuvad lükanaluugiga avad, hiljem väike aken. Vaid maa idaosas esineb vahel suitsuava, suits läheb läbi vahelae ja katuse.<sup>45</sup> Saunaruumis on enamasti ümaratest lattidest vahelagi, latid asetsevad maja pikisuunas (või pikisuunas taladele [toetatud] laudadest [lagi]). Vahelael on alati täide. Katuse (kaetud õlgede, roo, laudadega) on pärilin-tarindiga<sup>46</sup> ja vormilt viilkatus, vahel

42 Sõrestikseinte kohta on teateid harva, võrrelda Ligers [1942], *Volkskultur* 365, ill. 485; harva tuleb ette kivi- või saviseintega saunasid, võrrelda Andermanis [1933], osundatud töö ill. 60 Ludza Latgales.

43 Andermanis [1933], osundatud töö ill. 58, 143, 144 (Latgale); [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1922] *Materiali* II tahvel 11, 14; [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1931] V, foto 7, tahvel 4 (Vidzeme).

44 [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1922] *Materjali* II, tahvel 5, 12, 13 (Kurzeme, Vidzeme); Legzdinš [1928], *Sena latvju* 93; Mühlenbach-Endzelin [1927–1929], osundatud töö; Bielenstein [1907], osundatud töö 111.

45 Andermanis [1933], märke 33.

46 [Rootsi k *åstak*: 'pärlinkatus'. Lätis on üldlevinud sarikatega katusetarind (rootsi k *sparrtak*), autor on ilmselt väljendiga eksinud.]

õlgedega kaetud kelpkatust. Üksikutel juhtudel leidub lamekatuseid, kus [katus-lae]palgid on kaetud mullaga (vahelage ei ole). Põrand koosnes vanemal ajal lihtsalt mullast, vahel lõhikutest; laudpõrandad on levinud hiljem (ill. 125).<sup>47</sup>

Saunaruumi sisustus koosneb lavast ja [keris]ahjust, lisaks mõned pingid ja muud. Igas saunas on lava (läti *lāva*). Bielenstein ei selgita lava paigutust saunas, „Gegenüber dem Ofen<sup>48</sup>“ viitab ilmselt lava paigutusele tagumise otsaseina juures, sellist paigutust võib kinnitada teiste hilisemate allikatega. Muud lava paigutust ei esine. Otsaseina juurde ehitatud taladel lava on ehitatud laiadest laudadest või plankudest. Jalgadel lavasid esineb (näiteks maasaunades) maa idaosas.<sup>50</sup> Muust sisustusest on nimetatud vaid pinke ja lahtiseid latte.

[Keris]ahi (läti k *krāsns*<sup>51</sup>) on tavaliselt avatud kivikuhi. Ahju kive on katnud ka läti *kereschas* (vastavalt *ceri, zeri, zeras* ‘Glutfang<sup>52</sup>, Glutsteine<sup>53</sup>’), see on laensõna eesti keelest. Ahi asub enamasti sissepääsu juures nurgas, kolde-suu [on pööratud] ukse poole. Tuleohu tõttu võib ahju tagaseinas [puidust] välissein puududa. Samal põhjusel võib ahju [kolde alus] põrand asuda toa põrandast sügavamal, koldesuu ees võib olla auk.

Bielensteini sõnul esineb Lätis kolme tüüpi saunahjusid: 1) avatud kuhjatud kividest ahi, mille müürid on ehitatud mördita („die allerälteste Art<sup>54</sup>“), 2) avatud kuhjatud kividest ahi, millel on sirged müüritud seinad, kuid kuhjatise all puuduvad võlvikaared, ning 3) ahi, millel on kaks-kolm tellistest müüritud võlvikaart; ahi on kaetud tellisvoodriga.<sup>55</sup>

Ahjude 1 ja 2 tarind moodustub Bielensteini sõnul „suurematest piklikest kividest, mis on üksteise juurde seatud nii, et moodustuva katuse all saab tuld teha” (tüüp 1), või tüüp 2 puhul ka „piklikud kitsad põllukivid, mis kõrguvad vastakuti külm müüridelt üle tulekolde ning toetavad üksteist, teatud määral

47 Legzdinš [1928], osundatud töö 94; Andermanis [1933], osundatud töö ill. 57, 61, 143, 144; [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1922] Materiāli II, foto IX, tahvel 11, 13, 14; [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1925] IV, 18; [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1931] V, foto 7, tahvel 4, 5; Ligers [1942], osundatud töö 228 ill. 362, 364, 475; Bielenstein [1907], osundatud töö ill. 63, 67.

48 [Saksa k ‘ahju vastas’.]

49 Bielenstein [1907], osundatud töö 113.

50 Võrrelda näiteks Ligers [1942], osundatud töö 362; Legzdinš [1928], osundatud töö 93, 97; Andermanis [1933], osundatud töö ill. 57–58; [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1925] Materiāli IV, tahvel 18; [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1931] V, tahvel 5.

51 Mühlenbach-Endzelin [1925–1927], osundatud töö II 268. Etümoloogiat võrrelda leedu keele *krosnis* § 216.

52 [Saksa k ‘lõõmapüüd’.]

53 [Saksa k ‘lõõmakivid’.]

54 [Saksa k ‘kõige vanem viis’.]

55 Bielenstein [1907], osundatud töö 112, ill. 65–66. Kolmandat tüüpi teistes allikates ei esine. Rehtedes on see see-eest väga levinud.

nagu katuse sarikad”. Tarind esineb teisteski allikates<sup>56</sup> (ill. 125). Selle katust meenutava sildamise kõrval esineb ka tavaline süsteem, kus [kasutatakse] pikki kitsaid kive, mis [asetatakse] külgmüüridele ja üle kolde.<sup>57</sup> See-eest näib, et kiilukujulistest kividest võlvidud ahju ei tunta.

Lätlased kasutavad sauna esmajoones ja peamiselt pesemiseks. Pesemise protseduur ei erine eestlaste omast.<sup>58</sup> Leilis (läti k *gars*, ‘*Dampf*’<sup>59</sup>) pesemine toimub tavaliselt laupäeviti; kasutatakse kaseokstest vihtasid (läti k *pirtssluota*, ‘*der Badeqwast*’<sup>60</sup>), mis valmistatakse suvel terve aasta varuks. Hilisemal ajal on eri sood pesnud end eraldi, siiski esineb sama pere või ühe talu inimeste ühispesemisi. Pesupesemiseks valmistatakse sooja vett kuumade kividega, mis seatakse ahju kõrval seisvasse veekünasse. Sauna ja pesemise järel kasteti end võimalusel jões või ojas.<sup>61</sup>

Peale sauna pesid lätlased end rehes ja maja ahjus.<sup>62</sup> Teated pulmapesust puuduvad. Näiteks sauna kasutamine sünnitamisel oli üldine tava, võrrelda läti *pirtīzaz*<sup>63</sup> ‘*das Baden in der Badestube vor der Geburt*’<sup>64</sup>, ‘*Wochenbettschmaus*’<sup>65</sup>. Lisaks raviti saunas mitmesuguseid haigusi, muuseas lastehaigust „harjased”<sup>66, 67</sup>.

Sauna kasutatakse mitmesuguste tööde jaoks, näiteks pesupesemise majana, kus vett soojendatakse õues või eestoa. Latgales kuivatati (läti rahvalaulude järgi) saunas seemneid. Siin kuivatati ka linnaseid. Selle jaoks kasutati laudadest kasti (*ca* 200x115 cm, *ca* 35 cm kõrge, punutud põhjaga), mis asetati sauna

56 Näiteks Andermanis [1933], osundatud töö ill. 57 (Ludza, Latgale), ill. 59 (Rezekne); [Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1922] Materiāli II tahvel 14 (Valkas, Vidzeme). Võrrelda eespool Lõuna-Eestiga § 213.

57 Võrrelda Andermanis [1933], osundatud töö ill. 60 Ludza, Latgale.

58 Võrrelda Bielenstein [1907], osundatud töö 112–113; Legzdinš [1928], osundatud töö 93 ja järgnev lehekülj.

59 [Saksa k ‘aur’.]

60 [Baltisaksa dialektis ‘sauna viht’.]

61 Mühlenbach-Endzelin [1927–1929], LDWb III 228; Legzdinš [1928], osundatud töö 94; Bielenstein [1907], osundatud töö 113, 115 märke 4, ill. 65.

62 Kundzinš [1934], Dzivojama rija 601.

63 [Läti k *pirtīza*, sisuliselt vastündinud lapse esmane pesemine saunas.]

64 [Baltisaksa dialektis ‘saunas pesemine enne sünnitust’.]

65 [Liitsõna. Saksa k *Wochenbett*: otsetõlkes ‘nädalatevoodi’, see on ema sünnitusjärgne paranemisaeg. Saksa k *Schmaus*: ‘pidusöök, pidu, püha’. Traditsiooni detailid ei ole teada, näib et ema voodinädalate lõppu tähistati pidulikult saunas.]

66 [Vaata allmärkus 29.]

67 Biezais [1955], Hauptgöttinnen 179 ja järgnevad leheküljed, 185 ja järgnev lehekülj; Mühlenbach-Endzelin [1925–29], osundatud töö; Legzdinš [1928], osundatud töö 95; Bielenstein [1907], osundatud töö 117.

vahelaele. Lae augu kaudu liikus soojus kasti ja kuivatas linnased. See seadeldis (läti k *iesalnīcas* või *āznīca*) esineb Latgales, Zemgales ja Vidzemes<sup>68</sup> (võrrelda § 216). Lätis nagu Eestiski kasutati kuivatina tavaliselt rehte.

Toiduainete suitsutamise kohta saunas teated puuduvad.

Üksikutel juhtudel räägitakse sauna juhuslikust kasutamisest elumajana. Talu saunas võisid elada vaesed ja vanad inimesed (*pirteneeki*, ‘*Badestüber*<sup>69</sup>). Talude saunades elasid ka maatöölised ja sulased.<sup>70</sup>

Saun vanemate allikate järgi. Esmakordselt mainitakse lätlaste sauna 13. sajandi algul, seda seoses läti hõimupealiku Thalibaldi surmaga 1215. aastal Trikatuas (Vidzeme).<sup>71</sup> Aastal 1587 nimetatakse ühe Riia linnamaa talupoja juures „*1 badstob mitt einem vorhause*”<sup>72</sup>. 1570. aastaist esineb nimetus *Pirtneck*, *Peirtneken*.<sup>73</sup> 1649. aastal mainib kroonik Einhorn sauna ja selle kasutamist rahvameditsiinis.<sup>74</sup> Lentilius Rosinus (1677–1680) kasutas külmal aastaajal sauna ka magamiseks. Rootslane I. Hultstedt, kes reisis aastal 1760 Liivimaal, räägib, et Marienburgi lähedal Põhja-Latgales kuivatati lina saunas „*hwadan det Namnet Badstubu Flachs fått sitt ursprung*”<sup>75,76</sup>

Kõrgema seisuse mõisates ja pastoraatides, nagu ka linnades esineb kindlasti saunasid. 1645. aastal juhendab S. Gubertus mõisaid: ta viitab, et saun peab asuma vähemalt 100 sammu kaugusel teistest majadest, sel peab olema tõhus vahelagi, mis on kaetud savi ja liivaga. Kuramaa pastoraatides esineb saunasid 16. sajandi II pooles.<sup>77</sup>

Linnade vanemate allikate põhitähelepanu läheb Riiale. Sauna mainitakse Riia linnaõiguses umbes 1225. a (*stupa*). Kolm avalikku sauna (*stupa*, *stoven*) on teada 13. sajandi lõpust, hiljem lisandusid veel kolm. Saunade omanikuks

68 Legzinš [1928], osundatud töö 95–96; Bielenstein [1907], osundatud töö foto 118; Ornaments lettõn 36 ja järgnev lehekülj, 66; kunstnik Ed. Ole teada-andmine 24.09.1958 (Vidzeme). Võrrelda allmärkus 77 [autori töö numeratsioon].

69 [Baltisaksa dialektis ‘saunikud’.]

70 Legzdinš [1928], osundatud töö 97; Bielenstein [1907], osundatud töö 110, 117. Mühlenbach-Endzelin [1927–29], osundatud töö III 228 *pirtnieks*: saunik, asunik, elanik. Laensõna baltisaksa dialekti *Pirtneck*: tööline, saunik (esineb Kuramaal 1570. aastail), võrrelda Kiparsky [1936], Fremdes 105.

71 Heinrichs Livl. Chronik [1955] peatükk XIX. § 3.

72 [Saksa k ligilähedasel ‘1 eesruumiga saun’.]

73 Bulmerincq [1923–1931], Vier Bücher 111, 310.

74 Einhorn [1848], Historia lettica 592, 594 ja järgnev lehekülj; Kurtz [1937], Heilzauber 19, 28.

75 [Rootsi k ‘kust pärineb nimetus sauna lina’.]

76 Legzdinš [1928], osundatud töö 96; I. Hultstedt, Berättelse (Põhjamaade muuseumi etnoloogilised uuringud, koopia 29022); 1763. a mainitakse sauna seoses lina kuivatamisega isegi Lätist pärit A. I. Törnsteni poolt (tema loo koopia: Põhjamaade muuseum Lin III lk 117). Võrrelda Gutzeit [1864–1898], Wörterschatz, Nachträge 1, 98.

77 Gubert [1688], Stratagema 92; võrrelda Otto [1897], Kirchensitat. 55, 78, 82, 88. Kuujo [1953], Stellung 214–215.



oli linn, need anti saunapidajatele (*stupenator*) üürile. Neid töömehi mainitakse juba 1252. aastal.<sup>78</sup> Saunamajad töötasid jätkuvalt läbi keskaja ja hiljem kuni tänapäevani. Teistest väiksematest linnadest on näiteks aastal 1600 nimetatud Kurzemes Mitau [Jelgava] linna saunasid (saunapidajaid). Vidzemes Valmieras kirjutas aastal 1673 Carl G. Oxenstierna, et kodanike saunamajad tuleb kolida linnast välja.<sup>79</sup>

*Rootsi keelest tõlkinud Joosep Metslang.*

78 Bolin [1933], Stockholms uppkomst 309. Linnaõiguse eeskujuks oli Gotlandi õigus. Edasi Stieda-Mettig [1896], Schragen 16–17; Bunge [1878], Riga 133; Mettig [1897], Geschichte 120 ja järgnev lehekülg.

79 Otto [1898], Medicinal-Wesen 5–6, 10; Dunsdorfs [1935], Uksenšernas 142.

## Allikad

- Ahven**, H. (koost.) 1957. *Pajatusi põhjarannikult*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Andermanis**, K. 1933. *Cetniecibas pieminekli. Sej. 1, Tautas celtnieciba Rezeknes und Ludzas aprinki*. Riga: Piemniklu Valdes Izdevums.
- Bellermann**, J. J. 1789. Von den ehstnischen und russischen Bädern. – *Der Teutsche Merkur* 10. Viertes Vierteljahr. Weimar: im Verlag der Gesellschaft, 67–85.
- Bielenstein**, A. 1907. *Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten: ein Beitrag zur Ethnographie, Culturgeschichte und Archaeologie der Völker Russlands im Westgebiet*. Erster Teil, Die Holzbauten der Letten. St. Petersburg: [s.n.].
- Biezais**, H. 1955. *Die Hauptgöttinnen der alten Letten*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Blumfeldt**, E. 1931. Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloo I. – *Ajalooline ajakiri* 10 (1), 15–31.
- Boecler**, J. W.; **Kreutzwald**, F. R. 1854. *Der Ehsten abergläubischen Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Bolin**, G. 1933. *Stockholms uppkomst. Studier och undersökningar rörande Stockholms förhistoria*. Uppsala: Appelbergs boktryckeri.
- Bulmerincq**, A. 1923–1931. *Vier Bücher der Landvogtei der Stadt Riga*. Riga: Gulbis in Komm.
- Bunge**, F. G. v. 1878. *Die Stadt Riga im dreizehnten und vierzehnten Jahrhundert*. Leipzig: Verlag von Dunker & Humblot.
- Danell**, G. 1951. *Ordbok över Nuckömålet*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Dunsdorfs**, E. 1935. *Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas 1624–1654*. Riga: L. Ū. Studentu padomes grāmatnīcas izdevums.
- Einhorn**, P. 1848. *Historica lettica. Scriptorum rerum livonicarum*. Bd 2. Riga, Leipzig: Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir.
- Eisen**, M. J. 1934. Saun ja vihtlemine. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat VIII*, 28–70.
- Grosberg**, O. 1926. *Meschwalden: ein altlivländischer Gutshof im Kreislaufe des Jahres*. Riga: Löffler.
- Gubert**, S. 1688. *Stratagema Oeconomicum, oder Akker-Student*. Riga: Bey Georg Matthias Nöllern.
- Gutzeit**, W. von 1864–1898. *Wörterbuch der deutschen Sprache Livlands I–IV: 1, Nachträge*. Riga: N. Kymmell.
- Habicht**, T. 1959. Taluõuest ja mõnedest kõrvalhoonetest Kagu-Eestis XIX sajandi teisel poolel. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVI*, 88–152.
- Heinrich** 1955. *Heinrichs Livländische Chronik*. Zweite Auflage. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- Hupel**, A. W. 1774. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Erster Band. Riga: J. F. Hartknoch.
- Johansen**, P. 1933. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Tallinn: Wassermann.
- Johansen**, P. 1925. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter: ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Bd. 23. Dorpat: C. Mattiesen.
- Kettunen**, L. 1955. *Etymologische Untersuchungen über estnische Ortsnamen*. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Sarja B, 90 (1). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Kettunen**, L. 1938. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Kiparsky**, V. 1936. *Fremdes im Baltendeutsch*. Helsinki: Société néophilologique.
- Klein**, E. 1924. *Runö*. Uppsala: Lindblad.
- Kundzinš**, P. 1934. *Dzivojamā rija Latvijā*. Riga: Valstspapīru spiestuve.
- Kurtz**, E. 1937. *Heilzauber der Letten in Wort und Tat. I, Allgemeines. Siechtum magischen Ursprungs. Innere Krankheiten*. Riga: Plates.
- Kuujo**, E. O. 1958. *Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland*. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Sarja B, 79 (2). Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

- Laasi, A.** 1940. *Ormsös landskapsbild*. Tartu: K. Mattieseni trükikoda.
- Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums. Materiāli par Latvijas būvniecību.* II kopojums. Rīgā: Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1922.
- Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums. Materiāli par Latvijas būvniecību.* IV kopojums. Rīgā: Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1925.
- Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums. Materiāli par Latvijas būvniecību.* V kopojums. Rīgā: Latvijas Universitātes Arhitektūras Fakultātes Izdevums 1931.
- Legzdīnš, R.** 1928. *Senā Latvju klēts, kuts, pirts un rija*. *Latvju Tautas Dainas* II. Rīgā: Literatūra.
- Ligers, Z.** 1942. *Die Volkskultur der Letten: ethnographische Forschungen*. Riga: Lettlands Wertpapierdruckerei.
- Loorits, O.** 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* I. Lund: C. Blom.
- Loorits, O.** 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* II. Lund: C. Blom.
- Loorits, O.** 1926. *Liivi rahva usund* I. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused B XI (1). Tartu: Tartu Ülikool.
- Manninen, I.** 1933. *Die Sachkultur Estlands* II Band. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Mettig, C.** 1897. *Geschichte der Stadt Riga*. Riga: Jonck & Poliewsky.
- Mühlenbach, K.** 1925–1927. *K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch* II Band. Riga: Lettischer Kulturfond.
- Mühlenbach, K.** 1927–1929. *K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch* III Band. Riga: Lettischer Kulturfond.
- Ojajärvi, A.** 1959. *Morsiusauna. – Kalevalaseuran Vuosikirja* 39. Helsinki: WSOY, 293–330.
- Olearius, A.** 1647. *Offt beehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise*. Schleswig: J. Zur Glocken.
- Otto, G.** 1898. *Das Medicinalwesen Kurlands unter den Herzögen und während der ersten Decennien russischer Herrschaft bis zum Jahre 1825. Sitzungsbericht der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*. Mitau: Steffenhagen.
- Otto, G.** 1897. *Die ältesten Kirchenvisitationsrecesse des Selburgschen und Dünaburgschen Districts vom Jahre 1596*. Mitau: Literatur und Kunst.
- Petri, J. C.** 1802. *Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland; Ein Seitentück zu Merkel über die Letten*. Zweiter Theil. Gotha: K. W. Ettinger.
- Petri, J. C.** 1809. *Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. Auch als ein Beytrag zur Kenntniss des Russischen Reichs*. Leipzig: Dyk.
- Raud, M.** 1914. *Eesti armuilmast. – Eesti Kultura* IV. Toim. W. Reiman. Jurjew: „Postimehe” kirjakogu, 3–99.
- Rožleja, I.** 1948. *Ornements lettons=Latvian ornaments=Lett. Ornamente*. Wedel (Holst): Indriķis Rožleja.
- Russwurm, C.** 1855. *Eibofolke, oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö* 1–2. Reval: J. J. Kelchen.
- Ränk, G.** 1939. *Saaremaa taluehitised* I. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Saareste, A.** 1955. *Petit atlas des parlers estoniens. Väike Eesti murdeatlas*. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien.
- Seeberg-Elverfeldt, R.** 1935. *Die Einwohnerschaft von Tartu (Dorpat) zur II. Schwedenzeit (1625–1656). – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 1933. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 86–147.
- Stieda, W.; Mettig, C.** 1896. *Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621*. Riga: Alexander Stieda.
- Süvalep, A.** 1936. *Narva ajalugu* I. Tartu: Postimees.
- [**Talve, I.** 1948. *Ühest reisirakirjeldusest XVII sajandi algul. – Toim. R. Kolk, K. Lepik, I. Talve. Sõna* 1 (4), 164–174.]

**Talve, I.** 1960. Virolainen sauna. – *Sananjalka* 2 (1), 122–146.

**Tiberg, N.** 1951. *Ståndssamhället*. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.

**Tönson, H.** 1928. Saunad Eestis. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* IV, 14–18.

**Viidalepp, R.** 1941. Kildsaun ja teisi külanoorde kooskäimisi. – *Eesti keel ja kirjandus* 1, 47–65.

**Wallin, V.** 1893. *Liiviläisten rakenmukset: kansantieteellisiä muistoonpanoja, v. 1888 tehdyllä matkalla. Vähäisiä kirjelmiä XVIII*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

**Wiedemann, F. J.** 1883. *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch*. 2. verm. Auflage. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

### Tõlkimisel ja toimetamisel kasutatud allikad

**Jääts, Indrek** 2008. Eestlane, etnoloog, eurooplane. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* 51. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 143–148.

**Petri, Johann Christoph** 1809. *Neuestes Gemähle von Lief- und Ehstland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. Auch als ein Beytrag zur Kenntniss des Russischen Reichs*. Leipzig: Dyk.

**Talve, Ilmar** 1960. *Bastu och torkhus i Nordeuropa*. Stockholm: Nordiska Museets Handlingar.

### Internetiallikad

E-kataloog ESTER  
<https://www.ester.ee>

Eesti keele seletav sõnaraamat  
<https://www.eki.ee/dict/ekss/>

Latin Dictionary  
<https://www.online-latin-dictionary.com>

Svenska bibliotekens gemensamma katalog LIBRIS  
<http://libris.kb.se>

Volltextbibliothek Zeno.org  
<http://www.zeno.org>

## Sauna in Estonia, Livonia and Latvia

### Abstract

Here we present a translation of paragraphs concerning the saunas of the Estonians, Livonians and Latvians, as described in the Doctoral thesis “*Bastu och torkhus i Nordeuropa*” (“*Saun ja kuivati Põhja-Euroopas*”, 1960) written by the ethnographer and writer Ilmar Talve, who studied the culture and history of various nations. The Doctoral thesis summarises ethnographical sources describing saunas assembled mainly during the time of the Republic of Estonia (1918–1940), providing also a comprehensible overview for the Swedes.

Ilmar Talve (17.01.1919–21.04.2007) studied ethnography, folklore and literature in Tartu University, graduating cum laude in 1942 after his Master’s studies with a research paper on burning tar and coal in Estonia. While studying he also worked in the Estonian National Museum from 1940 on. After the war he worked in the Stockholm Ethnography Institute and continued his studies at the University of Stockholm. After defending his Doctoral thesis in 1960, he applied for the position of the ethnography professor in University of Turku. He conducted thorough ethnographic research in Finland, Sweden and Estonia.

In Sweden, Talve mainly worked with local ethnographical materials, integrating it with his interest in Estonian ethnography. It may be assumed that the central barnhouse theme in Estonian farm architecture encouraged Talve to study heated ancillary buildings in rural areas in Sweden and neighbouring countries more thoroughly. In 1960, a thorough research paper containing two parts was completed, of which one part (his Doctoral thesis of 1960) focused on the saunas and driers of Northern Europe, while the other part focused on threshing barns in North-East Europe (“*Den nordost-europeiska rian: en etnologisk undersökning*”, published in 1961). In both parts, references to Estonian vernacular architecture can be found.

In his Doctoral thesis, Talve explained that he focused on ethnographic auxiliary buildings of Sweden and other northern countries (primarily in Norway and Finland) used for drying and washing like *bastu* (‘drier’ or also a ‘washing house’) and *kõlna* (‘grain drier’). He wanted to study their historical development, their various types, layout solutions, constructions, heating appliances, functions and other ethnological data. Buildings constructed during the period of 1850–1900 were the ones observed.

He used comparative examples of architectural heritage in several other European and nearby areas in order to make conclusions about different aspects of the construction and the usage history of saunas and driers.

*The main source for the ethnographical study is material collected from country people during the first decades of the 20th century. The author used archive materials from Norway and Finland (data from fieldwork, questionnaire sheets) and his own field work materials. For other regions, he used the existing and available literature.*

*In case of the Doctoral thesis concerning mainly Sweden, Finland and Norway, it is important for us to trace the difference between the words denoting the sauna. While the Finnish word sauna means a washing sauna familiar to us, then the Swedish bastu may historically mean a building for drying agricultural products as well as the washing sauna. The latter was rather rare in Sweden. To distinguish the function of washing one's body in the auxiliary building, in his Doctoral thesis Talve used the term badbastu – washing sauna. The situation was similar with the threshing barns: for Swedes, rian denotes a threshing barn, not the multifunctional barnhouse as we know it. In Sweden village life was conducted differently.*

*In addition to the name of the building, he also gathered information about its position in the farm yard, the material of its walls, saunas dug in the ground, anteroom or its absence, building a sauna together with auxiliary buildings, the shape and the covering material of the roof, the most widespread solutions of ceilings and floors, the method of letting smoke out, the location of the bathhouse platform and the pile of stones on top of the stove, the location of the hearth opening, and the details of piling the stones.*

*An overview of sauna usage then follows: when was the sauna used (by days of the week and according to holidays), family traditions: did men and women go to sauna separately or all together, the sauna as a place for ritual washing, healing and giving birth. Smoking meat, using the sauna as a dwelling and a shed for animals, one sauna used by several families and a place where young people came together (kildsann, istjad).*

*An overview is given of the information in earlier written sources, comprising very interesting information about older saunas located in towns.*

*The same plan is followed in the overview of Livonian and Latvian saunas, depending naturally on the reference sources available to the author at that time.*

*If you are interested to know more of Ilmar Talve's work dedicated to the Estonian sauna, you may read his book "Virolainen sauna" ("Estonian sauna"), which was published in 1960 – the same year as his Doctoral thesis – in the University of Turku.*